

1. De rol van taal en sociolect binnen het protestantisme

1.1 Protestantse sociolecten

Een verschijnsel dat in allerlei perioden en regio's voorgekomen is en nog steeds voorkomt, is dat religies een heilige taal kennen. De heilige boeken zijn oorspronkelijk in die taal geschreven en die taal wordt, uitsluitend of naast de volkstaal, gebruikt binnen de liturgie. Hoewel Latijn niet de taal is waarin de Bijbel oorspronkelijk geschreven is, werd binnen het westerse christendom tot de Reformatie uitsluitend Latijn gebruikt binnen liturgische context.¹ Daarmee had het in feite de functie van een heilige taal. Binnen het protestantisme werd er belang aan gehecht dat een gelovige in zijn eigen taal de Bijbel kon lezen en de kerkdienst kon volgen. Dat bracht met zich mee dat er allerlei verschillende Bijbelvertalingen ontstonden. Daarnaast ontstond binnen allerlei protestantse deeltradities een apart taalgebruik of sociolect waarmee gecommuniceerd werd over geloofs- en soms ook andere zaken. Deze sociolecten waren varianten van de algemeen gangbare taal die gevormd werden door de Bijbel, door prediking en catechese en door individuele gesprekken over het geloof. Binnen diverse taalkundige en historische studies zijn deze groepstalen, vanuit verschillende invalshoeken en met behulp van verschillende methoden, bestudeerd.

An enquiry into Puritan vocabulary van Marinus van Beek (1917-?), promovendus bij de vakgroep Engelse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit, heeft betrekking op het vroegmoderne Engelse puritanisme als deeltraditie waarbinnen veel nieuwe woorden ontstonden.² Hij onderzocht puriteinse geschriften uit de periode 1566-1644

1. J.F.A. Sawyer, 'Christianity in Europe' in: John F.A. Sawyer en J.M.Y. Simpson, *Concise encyclopedia of language and religion* (Oxford 2001) 33-35, aldaar 33.

2. M. van Beek, *An enquiry into puritan vocabulary* (Diss.) (Groningen 1969).

en legde religieuze, en deels ook politieke, woorden vast die voor het eerst voorkwamen in deze geschriften. Daarnaast categoriseerde hij deze woorden aan de hand van thema's, zoals de houding tegenover het rooms-katholicisme en sporen daarvan binnen de Anglicaanse Kerk, de preoccupatie met de zondige menselijke natuur en zelfonderzoek, en voorzag hij de woorden van uitleg. Een voorbeeld van een term die de puriteinen introduceerden is 'idol'. 'Idol', wat letterlijk te vertalen is als 'afgod', kwam bijna synoniem te staan aan de rooms-katholieke mis.³ Hiermee drukten de puriteinen hun afkeer uit van het idee van de waarachtige tegenwoordigheid van God in de eucharistie. Die afkeer blijkt ook uit de vele samenstellingen met 'idol' die de puriteinen introduceerden: zoals 'idolatrously', 'idolomania', 'idol-breaker', et cetera.

In *The language of Canaan* van de Amerikaanse literatuurhistoricus Mason I. Lowance (1938–2022) ligt de focus op een wat latere periode en een andere regio, namelijk zeventiende- en achttiende-eeuwse puriteinen in de regio New England in de Verenigde Staten.⁴ Bovendien wordt er in deze studie gefocust op een specifiek aspect van religieuze taal, namelijk gebruik van metaforen en symbolen, waaronder ook typologie. Typologie is een wijze van exegese waarbij een oudtestamentische gebeurtenis of persoon gezien wordt als een 'voorafschaduw' of 'type' van het leven van Jezus. Zo werden oudtestamentische personen als Adam, Noach, Simson en David gezien als types van Christus, terwijl de ark van Noach de mogelijkheid van behoud door Christus voorafschaduwde. De puriteinen bouwden met hun gebruik van typologie voort op een lange traditie van figuurlijke, geestelijke interpretatie van de Bijbel. Tegelijkertijd werkte het door in latere Amerikaanse literatuur.

Net als Van Beek somt August Langen in *Der Wortschatz des Deutschen Pietismus* individuele woorden en combinaties van woorden op.⁵

3. Van Beek, *An enquiry into puritan vocabulary*, 41.

4. Mason I. Lowance, *The language of Canaan. Metaphor and symbol in New England from the Puritans to the Transcendentalists* (Cambridge, Massachusetts en Londen 1980).

5. August Langen, *Der Wortschatz des Deutschen Pietismus* (Tübingen 1968).

Deze woorden zijn niet per se ontstaan binnen, maar wel typerend voor het Duitse piëtisme. Langen gebruikte voor zijn onderzoek naar piëtistische woorden ongeveer zeventig werken, waarvan het merendeel afkomstig is uit de achttiende eeuw.⁶ Het bronnenmateriaal omvat veel autobiografieën, dagboeken en brieven en ook liederen, gedichten en gezangenbundels. Er zijn werken in opgenomen van bekende piëtisten zoals Philipp Jakob Spener (1635–1705), Nikolaus von Zinzendorf (1700–1760) en Friedrich Adolph Lampe (1683–1729). De woorden en woordcombinaties zijn ingedeeld aan de hand van thema's, bijvoorbeeld 'kracht en volheid van God', 'jagen, achterlopen', 'afkeren van God' en 'God ervaren'. Op basis van zijn onderzoek stelt Langen een aantal algemene taalkundige kenmerken van het Duitse piëtisme vast.⁷ Typerend zijn bijvoorbeeld: abstracte begrippen eindigend op '-ung', '-heit', of '-keit' ('Ergreifung', 'Liebesforderung', 'Befindlichkeit'), samentrekkingen met 'Liebe', 'Herz', 'Seele', 'Gnade', 'Glauben', 'Leben' en 'Wunder' en het bijvoeglijk gebruikte voltooid deelwoord ('geneigt', 'in sich gekehrt', 'wiedergeboren').

Het gebruik van beeldspraak is een overeenkomst tussen de zeventiende- en achttiende-eeuwse puriteinen uit New England en negentiende-eeuwse piëtisten in het Duitse Württemberg. In *Die Religion des Volkes* beschrijft de etnoloog Martin Scharfe (1936–2025) de sociale en cultuurgeschiedenis van de laatstgenoemde groep, met name op basis van biografieën.⁸ De Württembergse piëtisten waren herkenbaar door hun uiterlijk en gedrag, zo schreven de biografen.⁹ Hun kleding was bijvoorbeeld heel eenvoudig, terwijl hun ogen toewijding uitstraalden. Een andere gemene deler was het gebruik van beeldspraak, waarbij alledaagse zaken geestelijk geduid werden.¹⁰ Het beeld van een dienstmeisje dat de afwas deed, riep de gedachte op aan de eigen natuurlijke onreinheid, terwijl het zien van een glas

6. Langen, *Der Wortschatz des Deutschen Pietismus*, 7, 12, 13, 477–489.

7. Langen, *Der Wortschatz des Deutschen Pietismus*, 381–389.

8. Martin Scharfe, *Die Religion des Volkes. Kleine Kultur- und Sozialgeschichte des Pietismus* (Gütersloh 1980).

9. Scharfe, *Die Religion des Volkes*, 48–50.

10. Scharfe, *Die Religion des Volkes*, 97–102.

deed denken aan de breekbaarheid van het eigen leven. Taalgebruik, zo toonde Scharfe, functioneerde als middel tot de 'piëtistische constructie van de werkelijkheid'.

In *'Deine Sprache verrät dich'* heeft Matthias Vogel de interpretatie van enkele belangrijke piëtistische termen, zoals 'bekering', 'geloof' en 'wedergeboorte', binnen piëtistische werken geanalyseerd.¹¹ Hij maakte gebruik van enerzijds laatzeventiende- en vroegachttiende-eeuwse preken van August Hermann Francke (1663-1727) en anderzijds laattwintigste-eeuwse preken en toespraken van Evangeliumsrundfunks Wetzlar (ERF), een organisatie die evangelische radio- en televisie-uitzendingen verzorgt. Vogel ziet ERF als voortzetting van het klassieke piëtisme dat Francke vertegenwoordigde, wat het mogelijk maakt om de wijze waarop begrippen in beide groepen teksten opgevat worden, te vergelijken. Zo'n vergelijking maakt bijvoorbeeld duidelijk dat het begrip 'bekering' bij Francke vaak gepaard gaat met het begrip 'berouw', wat in de preken van ERF niet het geval is.¹² Een ander verschil is dat Francke vooral specifieke daden als zondige daden bestempelde, terwijl 'zonde' in de teksten van ERF vooral wordt opgevat als het verbreken van de relatie met God.¹³

1.2 De rol van taal binnen het Nederlandse gereformeerde protestantisme in de zeventiende en achttiende eeuw

Sinds het einde van de zestiende eeuw was de Nederduitse Gereformeerde Kerk de publieke kerk in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Hoewel er in de Republiek naast de gereformeerden allerlei andere religieuze groepen bestonden, was het de Gerefor-

11. Matthias Vogel, *'Deine Sprache verrät dich'. Begriffsanalytische Untersuchungen zu alt- und neupietistischen Predigten* (Berlijn 2002).

12. Vogel, *'Deine Sprache verrät dich'*, 148-153 en 279-282.

13. Vogel, *'Deine Sprache verrät dich'*, 204-211 en 326-330.

meerde Kerk die de samenleving in sterke mate stempelde.¹⁴ De gereformeerde leer werd actief verspreid middels prediking, catechese, onderwijs en drukwerk en bepaalde voorrechten, zoals het bekleden van publieke functies, waren voorbehouden aan leden van de Gereformeerde Kerk.¹⁵ Een en ander leidde tot een sterke toename van het aantal lidmaten van de Gereformeerde Kerk gedurende de zeventiende eeuw.¹⁶

In 1637 kwam de Statenvertaling tot stand. Tot de vervaardiging hiervan was al in 1618 besloten tijdens de Synode van Dordrecht, een kerkelijke vergadering waarin ook het conflict tussen de 'remonstranten' en 'contraremonstranten' beslecht werd. De Statenvertaling werd de gangbare Bijbelvertaling onder gereformeerden en genoot veel status.¹⁷ Hoewel het beeld bestaat dat de Statenvertaling sterke invloed heeft gehad op de vorming van het Nederlands, is dat volgens taalkundige Nicoline van der Sijs niet correct.¹⁸ Doordat de Statenvertalers behoudend waren in hun keuzes op het vlak van spelling en grammatica was de Statenvertaling al bij verschijning als archaïsch en formeel te bestempelen. Zo bevatte de Statenvertaling in vergelijking tot andere contemporaine bronnen relatief veel verbogen vormen van lidwoorden (des, der, den, eenes, eener, eenen en eene). Als de Statenvertaling vergeleken wordt met het taalgebruik in zeventiende-eeuwse kranten, valt op dat krantenuitgevers vaker meeningen in vernieuwingen in de taal, terwijl de Statenverta-

14. Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006) 174 en 188.

15. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 170 en 188.

16. F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991) 179.

17. Nicoline van der Sijs, *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN* (Amsterdam 2004) 133 en 148; F.G.M. Broeyer, 'Uitgaven van de Statenvertaling na 1637' in: A.W.G. Jaakke en E.W. Tuinstra (red.), *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel* (Haarlem 1990) 31-58, aldaar 41.

18. Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 142; idem, *De voortzetting van de historische taalkunde met andere middelen* (Inaugurele rede) (Nijmegen 2014) 13, 14 en 15.

lers, tenminste op het vlak van spelling, juist behoudend waren.¹⁹ De Statenvertaling heeft er wel toe geleid dat bepaalde uitdrukkingen, in veel gevallen herleidbaar tot oudere Bijbelvertalingen, behouden zijn binnen het algemeen gangbare taalgebruik.²⁰

In de zeventiende eeuw kwam in de Republiek, net als binnen diverse andere taalgebieden en denominaties, een piëtistische stroming als kerkelijke vernieuwingsbeweging op.²¹ Binnen het piëtisme werd sterke nadruk gelegd op persoonlijke vroomheid en op heiliging van het dagelijks leven. Het gereformeerde piëtisme zoals dat in de Republiek tot uiting kwam, is binnen de Nederlandse kerkhistoriografie aangeduid als de 'Nadere Reformatie'. Vertegenwoordigers van deze stroming, zoals Gisbertus Voetius (1589-1676), Jodocus van Lodenstein (1620-1677) en Jacobus Koelman (1631-1695), bepleitten onder andere een strikte zondagsheiliging, een strenge uitoefening van de tucht en het uitoefenen van 'huisgodsdienst', het op dagelijkse basis bidden, zingen en Bijbellezen in gezinsverband. De gereformeerde piëtisten waren in toenemende mate als zodanig herkenbaar door bijvoorbeeld hun kleding en Bijbels taalgebruik.²²

Mede door het optreden van Jean de Labadie (1610-1674), die zich in 1669 afscheidde van de Gereformeerde Kerk, raakte de Nadere

19. Nicoline van der Sijs, 'Had de Statenvertaling invloed op de taal van de 17^e-eeuwse kranten?', *Neerlandistiek. Online tijdschrift voor taal- en letterkunde* (2-10-2025), <https://neerlandistiek.nl/2025/10/had-de-statenvertaling-invloed-op-de-taal-van-de-17e-eeuwse-kranten/> (geraadpleegd 24-20-2025).

20. Van der Sijs, *Taal als mensenwerk*, 142; Marijke Mooijart, 'Verhalen en vertalen. Bijbelse sporen in de Nederlandse woordenschat' in: Nicoline van der Sijs (red.), *Leeg en ijdel. De invloed van de bijbel op het Nederlands* (Den Haag 2005) 11-38, aldaar 21; Nicoline van der Sijs, 'De invloed van de Statenvertaling op de vorming van de Nederlandse standaardtaal' in: idem (red.), *Leeg en ijdel*, 39-58, aldaar 55, 56 en 57.

21. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 219.

22. F.A. van Lieburg, 'De receptie van de nadere reformatie in Utrecht', *De zeventiende eeuw* 5:1 (1989) 120-127, aldaar 124; F.A. van Lieburg, 'Het gereformeerde conventikelwezen in de classis Dordrecht in de 17e en 18e eeuw', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 23:1 (1991) 2-21, aldaar 5.

Reformatie in onmin.²³ Het piëtisme werd verdrongen naar een onderstroom binnen het Nederlandse protestantisme, er ontstond een piëtistische subcultuur. Deze piëtistische subcultuur, die overigens niet tot de Gereformeerde Kerk beperkt bleef, maar binnen verschillende denominaties bestond, bloeide op in de achttiende eeuw. De piëtistische subcultuur werd gekenmerkt door een eigen spiritualiteit. Centraal binnen deze spiritualiteit stond de bekering, die opgedeeld werd in allerlei stadia. Om zelfonderzoek mogelijk te maken werden kentekenen van een waar geloof benoemd in de prediking en in theologische werken.²⁴ De bekering vormde ook een gespreks- onderwerp op conventikels, bijeenkomsten waarin gereformeerde piëtisten psalmen en liederen zongen, uit de Bijbel en uit stichtelijke literatuur lazen en het geestelijk leven bespraken. Na 1750 werd de bekering ook steeds vaker op schrift gesteld. De piëtistische spiritualiteit ging gepaard met een eigen taalgebruik, dat geënt was op de Statenvertaling en emotioneel van aard was.²⁵

Het specifieke piëtistische taalgebruik werd opgemerkt door verlichte tijdgenoten. Met name in de spectators, moraliserende, door de verlichting gestempelde geschriften, werd een karikaturaal beeld van de 'fijnen' en hun taalgebruik geschetst.²⁶ In nummer 81 van het spectatoriale blad *De Denker* werden de fijnen en hun taalgebruik bijvoorbeeld als volgt omschreven: "t is eene verdoolde Schaare, die (...) waant hunne ongeregelde driften met geduurige zugten, en

23. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 221, 225 en 226; F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991) 189.

24. Fred van Lieburg, 'De verbale traditie van een piëtistische geloofsveraring. De rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1:4 (2004) 66-85, aldaar 68.

25. Van Lieburg, *Levens van vromen*, 92; idem, 'Experiential Protestantism and Emotional Communities. A case-study of an Eighteenth-century ego-document', *BMGN – Low Countries Historical Review* 192:2 (2014) 113-137, aldaar 122 en 123.

26. Zie bijvoorbeeld: [I.J. van Hamelsveld], *De Welmeenende Raadgever* I (1792) 1, 1-8, aldaar 5; [N. Bondt e.a.], *De Denker* II (1765) 81, 225-232, aldaar 225, 226, 231.

hunne verkeerde zielsgesteldheid met gestadige Bybeltaal goed te maaken'.²⁷ Door de fijnen en hun specifieke taalgebruik negatief en karikaturaal te representeren, ontstond juist een positief beeld van verlichte idealen. Ook in diverse briefromans van Betje Wolff en Aagje Deken wordt het fijne taalgebruik geïmiteerd en gedeeltelijk becommentarieerd. In de zevenenvijftigste brief van deel III van *Brieven van Abraham Blankaart* wordt zelfs verwezen naar een zogenaamd 'stichtelyk woordenboek der fynen', geschreven door ene Pieter, 'eenen zeer bekwaamen jongeling', aldus de fictieve Blankaart.²⁸

In de loop van de achttiende eeuw riep de psalmberijming waaruit in de Gereformeerde Kerk traditioneel gezongen werd tijdens de erediensten, de psalmberijming van Datheen (1566), steeds meer irritatie op.²⁹ Er verschenen nieuwe psalmberijmingen. In de praktijk werd er tijdens de eredienst door verschillende groepen gelovigen uit verschillende psalmberijmingen gezongen. De berijming van Datheen werd met name door gelovigen uit de laagste klasse gezongen, omdat zij die uit het hoofd kenden. De overheid besloot opdracht te geven voor de samenstelling van een nieuwe berijming, die door alle gelovigen gebruikt zou kunnen worden. Het resultaat kwam in 1773 uit als selectie uit drie bestaande dichtbundels. De psalmberijming, die samengesteld was door een commissie van zowel gereformeerden, doopsgezinden als remonstranten, was sterk gestempeld door het verlichtingsdenken.³⁰ Mede daardoor kwamen groepen behoudende gereformeerden in opstand toen de psalmberijming ingevoerd werd. Na verloop van tijd accepteerden de meeste van hen de psalmberijming van 1773 alsnog. De berijming van Datheen bleef echter

27. [Bondt e.a.], *De Denker* II (1765) 81, 225 en 226.

28. B. Wolff en A. Deken, *Brieven van Abraham Blankaart* III (Den Haag 1789) 322, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dpo:1635:mpeg21> (geraadpleegd 10-06-2024).

29. Roel Bosch, 'De eredienst als strijdperk van Verlichting. De psalmberijming van 1773' in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 209-226, aldaar 209-211.

30. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 249; Bosch, 'De eredienst als strijdperk van Verlichting', 214.

gehandhaafd binnen de ledeboeriaanse gemeenten, gemeenten die ontstaan waren uit het optreden van Lambertus G.C. Ledeboer (1808–1863), die in 1841 als predikant afgezet was in de Hervormde Kerk.³¹ In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide ook de behoefte aan een nieuwe versie van de Statenvertaling.³² De Statenvertaling was sinds 1657 niet meer fundamenteel gewijzigd, waardoor er een behoorlijke afstand tot het gangbare achttiende-eeuwse taalgebruik ontstaan was.

1.3 De rol van taal binnen het Nederlandse gereformeerde protestantisme in de negentiende en twintigste eeuw

In 1796 kwam er een einde aan de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk.³³ Kerk en staat waren voortaan gescheiden en de verschillende godsdiensten wettelijk gezien gelijk. Vanaf 1801 kreeg de Gereformeerde Kerk echter weer in toenemende mate te maken met controle door de staat. In de vroegnegentiende-eeuwse Gereformeerde Kerk, vanaf 1816 als Hervormde Kerk aangeduid, had het liberale protestantisme de overhand.³⁴ Het theologisch klimaat kenmerkte zich door 'supranaturalisme', waarbij de Bijbelse openbaring en de menselijke rede zoveel mogelijk in harmonie werden gelaten.

31. F.A. van Lieburg, 'Inleiding' in: idem (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw* (Kampen 1994) 9–31, aldaar 19; John Exalto, *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830–1960* (Zoetermeer 2006) 68.

32. Hans Beelen en Nicoline van der Sijs, 'Van sprake Canaans tot taal van Kanaän. De herzieningen van de Statenvertaling door de eeuwen heen', *Met andere woorden* 29:4 (2010) 20–29, aldaar 23; Broeyer, 'Uitgaven van de Statenvertaling na 1637', 45–47; John Exalto, 'Niets kan haar glans verdoven. Het verzet tegen herziening van de Statenbijbel', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 14:3 (2011) 94–103.

33. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 254 en 255.

34. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 260–263.